

THE REAL AND FICTIONAL REASONS FOR THE CHURCH DISSENT OF THE 17 CENTURY IN RUSSIA

Miroshnychenko O.

*postgraduate, Dnipro National University of Railway Transport
named after academician V.Lazaryan (Dnipro, Ukraine)*

СПРАВЖНІ ТА ВИГАДАНІ ПРИЧИНИ ЦЕРКОВНОГО РОЗКОЛУ В РОСІЇ У XVII СТОЛІТТІ

Мірошниченко О.В.

*аспірантка, Дніпровський національний університет залізничного транспорту
імені академіка В. Лазаряна (Дніпро, Україна)*

Abstract

In article considers the reasons for Church dissent in the middle of the XVII century in Russia. The transition to the Greek tradition of divine worship by Patriarch Nikon led to differences in act of worship and, as a result, the appearance of Old Believers. Patriarch Nikon has many reasons for reforming the church, such as unification church, using printed book during act of worship, and free themselves from the monarch and his immediate circle. However, in no way was not justify methods, which were used Establish Church for the achievement their goals. Old Believers has been handed down your belief, traditions and customs through the centuries.

Анотація

У статті розглядаються причини церковного розколу середини XVII століття в Росії. Перехід до грецької традиції богослужіння патріархом Никоном призвели до відмінностей у богослужінні і, як наслідок, до появи старовірів. Причини, що спонукали патріарха Никона до проведення реформи церкви були різноманітні: це й уніфікація церкви; бажання запровадити під час богослужіння друковані книги; це і прагнення звільнитися від впливу монарха та його найближчого оточення. Проте це жодним чином не виправдовує методи, які застосовувала офіційна церква для досягнення своїх цілей. А старообрядці пронесли віру, традиції та звичаї крізь століття.

Keywords: Church dissent, reforms, Nikon, Old Believers, church-office, printed book, Popovtsy, supporter of a priestless sect, Edinoverie.

Ключові слова: церковний розкол, реформи, Никон, старообрядці, церковні обряди, друковані книги, попівці, безпопівці, єдиновір'я.

Питання церковного розколу та появи старообрядців досить неоднозначно розглядається у сучасному суспільстві. Більшість науковців називають розкол трагедією, котра призвела до великих соціальних потрясінь і розділила православну церкву. Однак, на мою думку, старообрядництво сьогодні не можна розглядати лише як трагічну сторінку в історії православної церкви. Це історія православ'я. Виникають наступні запитання: які ж причини спонукали Никона та його прихильників до церковної реформи; які були реальні та вигадані причини розколу, чи зрозумілі до кінця відмінності між православним старообрядництвом і панівним православ'ям, у чому вони не дійшли згоди і які наслідки мали для подальшого життя суспільства? Власно кажучи, **метою статті** і є пошук відповідей на зазначенні запитання.

Тема старообрядців цікавила вчених ще з середини XIX ст. Першим дослідником старообрядництва серед українських науковців став видатний історик, етнограф та громадський діяч Микола Костомаров. Він називав старообрядницький рух: «великим явищем народного прогресу та суспільної думки» [6, с.210]. І був переконаний, що староівство було явищем нової, а не стародавньої історії. Він вважав, що причиною перших міграцій старообрядців біли їх переслідування й фізичне винищення. Також серед дослідників, які вивчали основні етапи в освоєнні та заселенні Півдня України в першу чергу слід виділити А.А. Скальковського [12] та Д.І. Багалія [1]. А.А. Скальковський широко використовував у своїх працях особисті спостереження над господарським життям Новоросії, вказував на заселення та освоєння території Російської імперії, зокрема, старовірами. Д.І. Багалій ставив старовірів на перше місце серед колоністів, які заселяли територію Новоросії.

Низка праць сучасних українських дослідників присвячені історії старообрядництва певного регіону. У них аналізуються проблеми появи та розселення старообрядців на окремих територіях, особливості їх проживання та взаємостосунки з місцевим населенням та владою. Зокрема, О.А. Прігарін [9, 10] у своїх роботах піднімає питання щодо культурних та етнографічних особливостей старовірів, приділяє увагу історії переселення старовірів до Бессарабії. А.І. Федорова [16] характеризує основні етапи формування старообрядницьких поселень Подунав'я та особливості їх розселення. Ю.В. Волошин [2; 3] розглядає старовірські поселення на Стародубщині, також у його роботах досліджуються демографічні характеристики та повсякденний уклад мешканців старообрядницьких громад. С.В. Таранець [13; 14; 15] досліджує соціальну структуру старообрядництва, його взаємостосунки з державою та іншими релігіями, вивчає найвідоміші центри їх віри.

Таким чином, вітчизняні дослідники характеризують традиції, звичаї, економічне та соціальне життя старообрядницьких громад, місіонерську діяльність, окремо розглядають їх взаємовідносини з офіційною церквою в різні часи. Проте лише побі-

жно торкаються причин церковного розколу та відмінностей у богослужінні, які і призвели до появи старовірів.

Розмежування понять «старообрядництво» і «православна церква» є досить умовним. Самі старообрядці визнають, що саме їхня віра православна, а РПЦ називають інославною – нововірцями або никоніанами. Прихильники ж старообрядництва, за винятком одновірів, до 1905 року в Російській імперії офіційно іменувалися «розкольниками» і переслідувалися церковною та світською владою.

У старообрядницькій літературі XVII – першої половини XIX ст. термін «старообрядницький» не використовувався. Старообрядці називали себе по-різному: старовірами, древлеправославними християнами. Також використовувалися терміни «правовірність» і «справжнє православ'я». У творах старообрядницьких начотників XIX століття нерідко вживався термін «істинно православна церква». Широке поширення термін «старообрядництво» отримав тільки наприкінці XIX ст.

Існує декілька причин, які спонукали Никона реформувати церкву:

Сутність офіційної реформи полягала у встановленні уніфікації в богослужбових чинах. Об'єднана російська церква не мала єдиного богослужбового чину і різнилася в цьому, на що постійно вказували і Никону і його прихильникам східні патріархи. У єдиній церкві повинен був бути єдиний культ [8, с.129 – 130]. Ключова проблема полягала в тому, що і грецька церква, і константинопольська весь час модернізувалися та змінювалися, а російська церква протягом кількох століть була закритою й мало спроможною до змін і новацій. Це зумовлено і територіальною віддаленістю Москви від інших релігійних центрів, і небажанням щось змінювати в системі богослужіння самими церковними діячами. Саме з цим і пов'язані наступні події: церковний собор 1666 – 1667 рр., відмова від нововведень, які запропонував Никон. І як наслідок – розкол суспільства на прихильників нової та старої віри, примирення якого, на жаль, досі не відбулося.

Проте, окрім офіційної версії реформування церкви, були ще й інші, не менш важливі для церкви середини XVII століття. Ще на Соборі 1580 р. московський уряд провів постанову, згідно з якою заборонялося давати монастирям вотчини на спомин душі і пропонувалося замість цього робити грошові внески, а також взагалі заборонялося церковним особам і установам купувати та брати в заставу землі. Тим самим дворянство ревниво стежило за церковним господарством і продовжувало вживати свої заходи проти його росту. Смутний час тимчасово паралізував дію цього правила. Однак у 1649 р. при складанні Уложення воно було відновлено, розширене і введено в життя вже не у вигляді специфічно церковного постанови, а в якості загальнодержавного закону. Нарешті, Уложення завершило процес знищення церковної юрисдикції по відношенню до церковних людей у цивільних і кримінальних справах. Соборне Уложення затвердило для всіх кліриків, не тільки монастирських, а й усіх інших, однакову підсудність з усіма іншими

людьми по всім не духовним справам. Ця боротьба за юрисдикцію була насамперед боротьбою за доходи, а не за владу, бо фактичне відправлення судових функцій в патріаршій і єпископських куріях знаходилося в руках світських чиновників, що контролювалися царським урядом. Усе церковне управління, церковні влади, починаючи з патріарха, підпорядковувалися цареві [8, с. 115 – 117]. Всі церковні собори XVI – XVII ст. скликалися царськими указами, їх члени запрошувалися особисто царськими грамотами, порядок дня визначався царем, і самі проекти доповідей і постанов складалися заздалегідь боярами та думними дворяни. На засіданнях соборів завжди був присутній або монарх, або його уповноважений боярин, який пильно стежив за точним виконанням визначеної програми. Якщо таке було становище соборів, які за канонічними правилами є органами верховної влади в церкві, то нема чого дивуватися, що патріарх і єпископи були, по суті, простими царськими чиновниками.

Царське втручання в церковне управління мало місце не лише в адміністративних, фінансових і судових справах. Цар видавав розпорядження також про дотримання постів, про служіння молебнів, про порядок в церквах, про «життя ченців», і нерідко адресував такі укази не архієреям, а своїм чиновникам, які повинні були стежити за їх виконанням і карати неслухняних. Таким чином, верховенство в церкві у всіх відносинах фактично належало царю, а не патріарху. Це положення справи в церковних колах не тільки не вважалося ненормальним, але навіть визнавалося офіційним [8, с. 118].

Також до причин реформ слід віднести і появу друкованих книг. Поки були рукописні книги, що виготовлялися на місцях місцевими переписувачами і за місцевими оригіналами, питань про реформу і бути не могло; але коли в другій половині XVI ст. в Москві з'явився Печатний двір і було вирішено забезпечувати всі церкви друкованими богослужбовими книгами, справщики, тобто редактори друкованих видань, відкрили надзвичайну розмаїтість в рукописних книгах як з боку окремих слів і виразів, так і з боку чинів богослужбових обрядів. Певна річ, помилки і описки було неважко виправити; але справа була складнішою – потрібно було вибрати якийсь один, найбільш правильний чин і зафіксувати його в друкованих книгах, знищивши тим самим всі інші обрядові варіанти. Найбільшою складністю виявився вибір зразка для виправлення. Для царя і Никона це були тодішні грецькі чини, а для величезної більшості кліриків – стародавні російські чини, закріплені в «харатейних» (рукописних) книгах [8, с. 130].

Здається очевидним, що редактори нових книг не порозумілись один з одним або не стежили за друкуванням і тим самим сильно пошкодили введенню єдиного зразка книг. Можна уявити собі, яка буря піднялася серед парафіяльного духовенства, коли були розіслані по церквах нові книги. Малограмотне в переважній більшості сільське духовенство, яке навчалось службам на слух, повинно було або відмовитися від нових книг, або поступитися

місцем новим священикам, бо навіть думки про навчання ніхто припускав. У такому ж становищі було і більшість міського духовенства і навіть монастирі. Нова віра вимагала, вочевидь, і нових служителів. Старим залишалося боротися до останньої можливості, а потім або підкоритися, що було фактично неможливо, або остаточно порвати з церквою і поступитися своїм місцем новим священикам [8, с. 134].

Окремо варто зупинитися на реформі, яка стосувалася обрядів. Серед дослідників та богословів викликає подив, як подібна реформа, виправлення подробиць богослужбового чину, могла викликати такі запеклі суперечки. Найбільш важливими змінами та нововведеннями були такі:

1. Замість двоперстного хресного знамення, яке було прийнято на Русі від грецької православної церкви разом з християнством було введено триперстя.

2. У давніх книгах завжди писалося і вимовлялося ім'я Спасителя «Ісус», в нових книгах це ім'я було перероблено на грецьке «Ісус».

3. У давніх книгах встановлено під час хрещення, вінчання і освячення храму робити обхід за сонцем (посолонь) в знак того, що ми йдемо за Сонцем-Христом. У нових книгах введено обходження проти сонця (осолонь).

4. У давніх книгах, в Символі Віри, читається: «І в Духа Святого Господа істинного і Животворчого», після ж виправлень слово «істинного» було виключено.

5. Замість «сугубої», тобто подвійної алілуя була введена «трегуба» (потрійна) алілуя.

6. У старообрядницьких церквах заборонено ходити з засуканими рукавами. Адже під час проведення реформ у такому вигляді ходили тільки кати, а багато старовірів було страчено.

7. Старообрядці використовували тільки восьмикутний хрест з написом «Цар Слави» на таблиці. На натільних хрестах старовірів не зображується Господь. А в православ'ї визнаються шести- і чотирьох кінцеві хрести з написом «І.Н.Ц.І.» на таблиці.

8. Божественну літургію чинили на семи просфорах, нові «справщики» ввели п'ятипросфор'я, тобто дві просфори виключили [4, с. 7].

Зазначені зміни церковних узаконень, переказів і обрядів не могли не викликати різку відсіч з боку населення, що берегли давні святі книги і перекази. Крім самого факту зміни стародавніх книг і звичаїв церковних, різкий опір серед людей викликали й ті засоби, за допомогою яких патріарх Никон та цар Олексій Михайлович насаджували ці нововведення.

Патріарх Никон почав свої реформи із скасування двоперстного складання. Вся російська церква творила тоді хресне знамення Двоперстя: три пальці (великий і два останніх) складали православні християни в ім'я Святої Трійці, а два (вказівний і середній) в ім'я двох природ у Христі – божественної і людської. Так складати пальці для вираження головних істин православної віри вчила і старода-

вня грецька церква. Никон же скасував його. Триперстя було явним нововведенням. Воно незадовго до Никона з'явилося у греків, вони ж привезли його і до Московського царства [4, с.9].

Навіть після розколу священники здійснювали в старообрядницькій церкві всі властиві їй владі таїнства і треби: хрестили, сповідували, причащали, вінчали, відспівували небіжчиків, здійснювали миропомазання та елеососвячення. Проте вони не мали повноважень освячувати миро; ця влада належить єпископу. У священників у запасі було багато святого миру, освяченого ще благочестивим патріархом московським Йосипом; збереглося навіть миро, освячене патріархом Філаретом. Але з плином часу його кількість, природно, зменшувалася, тому його стали розбавляти освяченим елеєм (олією), що в разі потреби допускається церковними правилами.

Священники також не мали права освячувати церкви, якщо немає антимінса (антимінс – хустка з часткою св. мощей, освячених єпископом і необхідних у храмі). Але у православної старообрядницької церкви збереглися стародавні антимінси. На цих антимінсах старообрядницькі священники і освячували церкви, і здійснювали божественну Літургію [5, с.20].

Дійсне нововведення Никона полягало не у формі хреста і поясних поклонах, а в застосованих ним правил у церковних справах. Культівні нововведення вперше вводилися собором, а одноосібною владою патріарха. Своєю «Пам'яттю» Никон завдав першого нищівного удару по соборності, по автономії місцевої церковної влади і по іншим засадам російського православ'я. Щоправда, після цих подій були скликані церковні собори. Але вони скликалися не для вирішення питань церковної реформи, а для схвалення вже проведеної реформи [5, с.15].

Очолюване Никонієм духовенство, розуміє необхідність централізації церкви, але ставить собі за мету збереження верховенства церковної влади над світською. Причому ідея верховенства церковної влади над світською поділялася і феодальним духовенством, а його союзники – бояри були прихильниками перетворення церкви на знаряддя влади [5, с.21].

Коли ж розкол став довершеним фактом, а собори 1666 і 1667 рр. офіційно «відікли» старообрядництво від православної церкви, перед старообрядцями постало питання власної церковної організації. У середовищі духовенства, яке не прийняло никонівські реформи і опинилося у зв'язку з цим у числі старообрядців, одностайною була думка про створення відокремленої, старообрядної церкви зі своєю ієрархією. Однак здійснити це було не просто: у старообрядців не було ніякого керівного центру. Не залишилося в їхньому середовищі жодного єпископа: одні з них до цього часу померли або ж прийняли церковну реформу, інші були заточені в тюрми або страчені. Як висновок, й утворювати ієрархію було нікому. Нікому було і вводити сан нових служителів культу, тобто поповнювати склад священників. У результаті в різних районах держави в кінці XVII – на початку XVIII ст. стали виникати

місцеві відокремлені об'єднання (згоди) старообрядців, які істотно відрізнялися одне від одного.

У 80-х рр. XVII ст. на річці Керженець (Вятська губернія) утворилося кілька старообрядницьких скитів. У 1694 р. за Онезьким озером виникла Виговська громада старообрядців. У 1695 р. була заснована старообрядницька церква в Ветці на річці Сожі (Польща). У 70 – 90-х рр. XVI ст. виникають старообрядницькі громади в Чернігівській губернії (Стародуб'я). [5, с.30 – 31].

Одні з цих громад очолювалися священниками, інші – особами, що не мали священного сану. Тим самим уже в ту пору намічалися в зародку два основних напрями старообрядництва – попівство, що визнає необхідність служителів культу в священному сані, а також традиційної для православ'я церковної ієрархії, і безпопівство, що заперечує священнослужителів і православну церковну ієрархію. Однак оформлення цих напрямів у закінченому вигляді відбувається пізніше, починаючи з останнього десятиліття XVII ст.

Первісною формою старообрядницької попівства при її відокремленні стало так зване бігло попівство. Назване воно так тому, що через відсутність власної церковної ієрархії лави служителів культу поповнювались священнослужителями, що переходили «перебігаючи» в старообрядницьку церкву з никоніанської, здійснюючи при цьому відповідний обряд «очищення».

Ще однією перепоною для старообрядців за створення відокремленої церковної ієрархії стало єдиновір'я. Офіційна влада дала дозвіл на його створення у відповідь на клопотання старообрядців. У такій церкві, яка оформилася на початку XIX ст., служби здійснювались за старими церковними книгами. Керівництво ж церквою і призначення священнослужителів здійснювалося єпископами православної церкви. Царська влада, даючи дозвіл на створення подібної церкви, розглядало її як своєрідний щабель для переходу старообрядців в офіційне православ'я. Однак віруючі відносилися до неї з пересторогою. Тому вона так і не змогла виконати ту роль, яка відводилася їй офіційною владою.

Отже, єдиновір'я не було остаточним варіантом розв'язання релігійних конфліктів між пануючою церквою та старовір'ям. Воно виконувало функції виключно проміжного етапу на шляху тотального переходу старовірів до офіційного православ'я [11, с.242]. Отже, намір старообрядців-попівців у кінці XVII ст. створити свою, єдину для всього старообрядництва церковну ієрархію виявився нездійсненим.

Ще більш інтенсивно йшов процес дрібнення та утворення відокремлених згод безпопівства. Формування перших організацій безпопівства почалося в останньому десятилітті XVII ст. Їх виникнення було зумовлене заявами керівників розколу про те, що реформа Никона є передвісником «кінця світу», ознакою початку «Царства антихриста» і що тепер «в містах та селах не знайдете жодного православного єпископа і попа» [5, с.35]. Безпопівці також поділилися на багато згод і напрямів: поморці, або данилівці, федосіївці, новопоморці, пилипівці

та інші [5, с.40]. Безпіві з семи таїнств відмовилися від трьох: священства, миропомазання і єлеопомазання у зв'язку з відсутністю служителів в священному сані. Це і спричинило до виключення з церковних служб молитов і дій, які повинен вимовляти і робити священник цих таїнств [5, с.71].

Отже, послідовники старообрядницької ідеології, згуртувавшись навколо традиційних православних ідеалів, фактично відстоювали гідність особистості перед бюрократичним всевладдям: «ми як вірували, так і будемо вірити – декретним самочинством нашої віри, нашої совісті не змінити» [7, с.151]. Бунт людської гідності та релігійної свободи, котрий почався через суперечки про окремі деталі церковного обряду, мав свою логіку, котра призвела до виникнення нової форми православного світогляду. Між тим протистояння старообрядництва та офіційної церкви для православної людини здається неправильним і непотрібним. Розділення християн, котрі сповідують одні і ті ж догмати, визнають одні і ті ж таїнства, є непорозумінням, котре, однак, продовжується вже три з половиною століття. За цей час старообрядництво стало культурно-історичною даниною, котру не можна зводити до звичайного непорозуміння.

Таким чином, причини, що спонукали патріарха Никона до проведення реформи церкви були різноманітні. Насамперед його прагнення уніфікувати російську церкву, поставати її на один щабель з іншими православними церквами; запровадити під час богослужіння друковані книги. Не останню роль грало також його спроба звільнитися від впливу монарха та його найближчого оточення. Проте це жодним чином не виправдовує методи, які застосовувала офіційна церква для досягнення своїх цілей. А старообрядці пронесли віру, традиції та звичаї крізь століття. Характерна архаїчність старовірських громад зберігається і до сьогодні. З одного боку вони є відсталими з точки зору сучасників, з іншого – це був спосіб виживання і збереження самоідентичності, та і предмету вивчення дослідниками.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Багалеї Д.І. Колонізація Новоросійського краю і перші кроки його по шляху культури: Історичний етюд. – К., 1889. – 120 с.
2. Волошин Ю.В. Міграція російських староверів на територію Гетьманщини у світлі переписів п.п. XVIII ст. // Київська старовина. – 2001. – № 3. – С. 130-162;

3. Волошин Ю.В. Урядова політика щодо російських старообрядців на Стародубщині у XVIII столітті // Український історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 14-27.

4. История старообрядческой церкви: краткий очерк. – М.: Издание старообрядческой митрополии Московской всея Руси, 1991. – 39 с.

5. Катунский А.Е. Старообрядчество. М., Политиздат, 1972. – 120 с.

6. Костомаров Н. И. История раскола у раскольников // Раскол: исторические монографии и исследования. – Смоленск, 1994. – С. 210-310.

7. Макарий (Булгаков) История русского раскола известного под именем старообрядчества. – СПб., 1958.

8. Никольский Н.М. История русской церкви. — 3-е изд. — М.: Политиздат, 1985. — 448 с., ил.

9. Пригарин А.А. численности старообрядцев Буджака в первой половине XIX века: динамика процессов формирования этноконфессиональной группы // Stratumplus: культурная антропология и археология: Причерноморские этюды. – № 6. – С. 128-142.

10. Пригарин А.А. Русские старообрядцы на Дунае: формирование этноконфессиональной общности в конце XVIII – первой половине XIX вв. / Отв. Ред. О. Б. Демин. Одесса-Измаил-Москва: «СМИЛ» - «Археодоксия», 2010. – 528 с.

11. Сапожникова Т.Д. Из истории создания и ликвидации Никольского старообрядческого монастыря в Придунавье // Записки исторического факультета. – Вип. 10. – Одеса, 2000.

12. Скальковский А.А. История Новороссийского края 1731-1823. Хронологическое обозрение. Ч.1 с 1731- 1823гг. – Одесса, 1836. – 225 с.

13. Таранец С.В. Старообрядчество в Российской империи (конец XVII - начало XX века). – К., 2012. Т. 1. Взаимоотношения старообрядческих обществ с государством и официальной Церковью. 702 с.

14. Таранец С.В. Старообрядчество в Российской империи (конец XVII - начало XX века). – К., 2012. Т. 2. Старообрядчество в социокультурном контексте. 686 с.

15. Таранец С.В. Старообрядці Бессарабії та їх переслідування російським урядом у XIX - на початку XXст. // Український історичний журнал – 2009 – №4 – С.84 – 94.

16. Федорова А. І. Інститут місіонерства та старообрядці Подунав'я // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: історія. – Вип. 1. – Одеса: Астропринт, 2003. – С.67-73.